

Οι τύχες των αρχαιοελληνικών κειμένων στη μαοϊκή Κίνα (Φοβού τους Κινέζους και δώρα φέροντας)

Φιλήμων Παιονίδης

Το επιχείρημα που θα υποστηρίξω έχει ως εξής:

1. Η σύγχρονη Κίνα είναι ένα απολυταρχικό και ολοκληρωτικό καθεστώς.
  2. Το καθεστώς αυτό χρησιμοποιεί ένα πλήθος ακαδημαϊκών και εξωακαδημαϊκών διανοουμένων και συγγραφέων, προκειμένου να παραχθεί μέσω ποικίλων μέσων (έντυπες δημοσιεύσεις, διαδίκτυο κ.ο.κ.) ένας άνευ αντιπάλου ιδεολογικός λόγος που θα το στηρίζει και θα το δικαιολογεί.
  3. Ένα μέρος αυτού του πολυσχιδούς ιδεολογικού λόγου συνίσταται στην εργαλειακή, αποσπασματική και καιροσκοπική χρήση κειμένων της φιλοσοφικής και ιστοριογραφικής αρχαιοελληνικής γραμματείας, στη διαστρέβλωση ιστορικών δεδομένων, καθώς και στην αμφισβήτηση αυτονόητων παραδοχών σχετικά με τον κλασικό πολιτισμό, με στόχο την ηθικοπολιτική νομιμοποίηση του εν λόγω καθεστώτος.
  4. Κατά τον 20ό αιώνα, παρατηρείται μια τάση ορισμένων δυτικών διανοουμένων, οι οποίοι μολονότι διαβιούν σε φιλελεύθερες και δημοκρατικές πολιτείες, όχι απλώς εθελοτυφλούν μπροστά στις φρικαλεότητες των ολοκληρωτικών καθεστώτων, αλλά και σαγηνεύονται από αυτά.
-
5. Κατά συνέπεια, ως διανοούμενοι και μελετητές της φιλοσοφίας πρέπει να προβληματιζόμαστε ιδιαίτερα ως προς το αν επιθυμούμε συνεργασίες με κρατικούς κινεζικούς φορείς, καθώς και σε σχέση με τη μορφή αυτών των συνεργασιών.

Για να κατανοηθεί καλύτερα το συμπέρασμα θα πρέπει να σχολιάσουμε τις τέσσερις προκειμένες.

Πρώτη προκείμενη

Με βάση στοιχεία από τον ανεξάρτητο οργανισμό Freedom House,¹ η Κίνα είναι ένα απολυταρχικό και ολοκληρωτικό καθεστώς για τους ακόλουθους λόγους:

- Η Κίνα δεν κυβερνάται δημοκρατικά. Το βασικό όργανο πολιτικής εξουσίας είναι το Εθνικό Λαϊκό Συνέδριο, που αποτελείται από 3000 μέλη, τα οποία εκλέγονται για πέντε έτη από περιφερειακά συνέδρια κατόπιν υποδείξης του Κ.Κ.Κ. Το όργανο αυτό συνεδριάζει μόνο δύο εβδομάδες τον χρόνο για να επικυρώσει τυπικά τις νομοθετικές προτάσεις από το Κρατικό Συμβούλιο (την κυβέρνηση), την επταμελή μόνιμη επιτροπή του Εθνικού Λαϊκού Συνεδρίου και άλλα κομματικά όργανα. Ουσιαστικά, το σύνολο των εξουσιών ασκείται από τον Γενικό Γραμματέα του Κόμματος και από μια μικρή ομάδα πολιτικών φίλων και συμμάχων του. Η Κίνα δεν αναγνωρίζει τον χωρισμό των εξουσιών. Ο εν ενεργεία Γ.Γ. έχει προωθήσει μια πολιτική προσωπολατρίας και έχει ουσιαστικά διασφαλίσει την επ' αόριστον παραμονή του στην εξουσία.
- Στις τοπικές αυτοδιοικητικές εκλογές επιτρέπεται τυπικά και η συμμετοχή ανεξάρτητων υποψηφίων, αλλά στην πράξη οι υποψήφιοι αυτοί συχνά πέφτουν θύματα κρατικού εκφοβισμού και διώξεων από τις κρατικές αρχές.
- Δεν επιτρέπεται η ίδρυση πολιτικών κομμάτων ούτε η άσκηση θεσμικά κατοχυρωμένης αντιπολίτευσης. Στην Πολιτική Συμβουλευτική Διάσκεψη του Κινεζικού Λαού, ένα συμβουλευτικό σώμα 2.158 μελών, συμμετέχουν και μη κομμουνιστικές οργανώσεις και ανεξάρτητα μέλη, αλλά πάντα τα 2/3 των εδρών ελέγχονται από το Κ.Κ.Κ.
- Οι κινεζικές αρχές εφαρμόζουν μια πολιτική εθνοτικής ομοιογένειας, η οποία αποβλέπει στην απόλυτη κυριαρχία της εθνοτικής ομάδας των Χαν, που αποτελεί το 92% του πληθυσμού, καθώς και της μανδαρινικής γλώσσας. Ως εκ τούτου, η μουσουλμανική μειονότητα των Ουιγούρων της επαρχίας Σιντζ-Γιάνγκ υφίσταται ποικίλες μορφές κρατικού καταναγκασμού, προκειμένου να περιοριστεί ο αριθμός τους, να εγκαταλείψουν τη γη τους και να απολέσουν την εθνοτική και θρησκευτική ταυτότητά τους.²

¹ Freedom House (<https://freedomhouse.org/>). Πρβλ. και την ιστοσελίδα της Διεθνούς Αμνηστίας <https://www.amnesty.org/en/location/asia-and-the-pacific/east-asia/china/report-china/> [τελευταία πρόσβαση Νοέμβριος 2023].

² Πρβλ. τη σχετική έκθεση (2022) του Γραφείου του Ύπατου Αρμοστή των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/2022-08-31/22-08-31-final-assesment.pdf> [τελευταία πρόσβαση Νοέμβριος 2023].

Περνώντας τώρα στο πεδίο του σεβασμού των ατομικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων, καθώς και του σεβασμού των αρχών του κράτους δικαίου, η κατάσταση στην Κίνα είναι απελπιστική:

– Η ελευθερία της έκφρασης είναι ανύπαρκτη. Τα Μ.Μ.Ε. ελέγχονται απόλυτα από το κράτος ή αποτελούν ιδιοκτησία του, ενώ το διαδίκτυο υφίσταται τη λογοκρισία των αρχών. Όσοι ασκούν κριτική στην κυβέρνηση διώκονται.

– Η θρησκευτική ελευθερία υφίσταται ποικίλους περιορισμούς. Η άσκηση της θρησκευτικής λατρείας από διάφορες ομάδες πρέπει να έχει την έγκριση των αρχών, ενώ απαγορεύεται σε άτομα κάτω των 18 ετών να εμπλέκονται σε οποιαδήποτε θρησκευτική δραστηριότητα.

– Η ακαδημαϊκή ελευθερία δεν γίνεται σεβαστή και ο έλεγχος της νομιμοφροσύνης των πανεπιστημίων και όσων σχετίζονται με αυτά είναι εκτεταμένος.

– Οι διαδηλώσεις δεν απαγορεύονται επίσημα, αλλά συχνά διαλύονται βίβια από την αστυνομία.

– Το κράτος παρακολουθεί διαρκώς τους πολίτες, συλλέγοντας πλήθος δεδομένων γι' αυτούς.

– Κανενός είδος συνδικαλισμού δεν επιτρέπεται, εκτός από τη συμμετοχή στην επίσημη συνδικαλιστική οργάνωση.

– Καμία από τις βασικές αρχές του κράτους δικαίου δεν γίνεται σεβαστή. Η δικαιοσύνη δεν είναι ανεξάρτητη. Η αρχή του habeas corpus δεν ισχύει (μπορεί να υπάρξει μυστική κράτηση κάποιου μέχρι έξι μήνες). Χρησιμοποιούνται βασανιστήρια, παρά την επίσημη απαγόρευσή τους. Οι κατηγορούμενοι για πολιτικά αδικήματα αναγκάζονται να ομολογήσουν, δεν έχουν επαρκή υπεράσπιση, φυλακίζονται σε άθλιες συνθήκες, υφίστανται διαδικασίες «αναμόρφωσης» κ.ο.κ.

Μιλώντας γενικότερα, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε πώς θα χαρακτηρίζαμε το κινεζικό πολίτευμα βασιζόμενοι στα μοντέλα ολοκληρωτισμού που σκιαγραφούνται στα δύο κλασικά δυστοπικά μυθιστορήματα της δυτικής λογοτεχνικής παράδοσης, το 1984 του Orwell και τον Γενναίο, θαυμαστό κόσμο του Huxley (Wasserstorm 2007, κεφάλαιο 13). Στη σύγχρονη Κίνα φαίνεται να συνυπάρχουν στοιχεία και από τα δύο μοντέλα ολοκληρωτισμού. Η διαρκής παρακολούθηση κάθε πτυχής της ζωής των πολιτών, η προπαγάνδα και η λογική «αναμόρφωσης» των αντιφρονούντων παραπέμπουν στον Orwell. Παράλληλα, η συντονισμένη προσπάθεια να διατηρούνται οι πολίτες σε μια κατάσταση διαρκούς ατομικής ικανο-

ποίησης, ώστε να μην αποζητούν την πολιτική χειραφέτησή τους, η οποία θυμίζει τον Γενναίο, θαυμαστό κόσμο, συντελείται κυρίως με δύο τρόπους. Πρώτον, με την προβολή μιας θεωρίας περί αρμονίας σύμφωνα με την οποία κυβερνούν οι ικανοί και οι άξιοι που μεριμνούν για τους υπολοίπους, κάτι το οποίο οι τελευταίοι αναγνωρίζουν και αισθάνονται απέραντη ευγνωμοσύνη. Δεύτερον, με μία μακρόπνοη οικονομική πολιτική που ευνοεί τον καταναλωτισμό και την ατομική οικονομική ανέλιξη, κάτι που φαίνεται εν πολλοίς να επιτυγχάνεται για μεγάλες κοινωνικές ομάδες.

Εάν σε όλα αυτά προσθέσουμε την ιδέα περί πολιτισμικής ανωτερότητας των Κινέζων που καλλιεργούν οι Αρχές, καθώς και το γεγονός ότι η χώρα αυτή συνιστά στρατιωτική και οικονομική υπερδύναμη, η ανησυχία και η εγρήγορση των συνειδητοποιημένων πολιτών στη Δύση πρέπει να είναι δεδομένες.

Δεύτερη προκείμενη

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια για να διαπιστώσει κανείς ότι το καθεστώς που έχει τον έλεγχο των έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων προσπαθεί με κάθε τρόπο και σε κάθε ευκαιρία να προβάλλει την ιδεολογική ορθότητά του και την ανωτερότητά του σε σχέση με τις δυτικές δημοκρατίες. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιεί έναν μεγάλο αριθμό συγγραφέων, συμπεριλαμβανομένων και ακαδημαϊκών, που προβαίνουν σε πλήθος έντυπων και ηλεκτρονικών δημοσιεύσεων.

Τρίτη προκείμενη

Η Shadi Bartsch, καθηγήτρια κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο και κάτοχος της κινεζικής γλώσσας, δημοσίευσε το 2023 τη μελέτη *Plato Goes to China: The Greek Classics and Chinese Nationalism*, στην οποία πραγματεύεται την πρόσληψη του κλασικού ελληνικού πολιτισμού από τους Κινέζους. Αν και δηλώνει ότι επιδίωξή της δεν είναι η κριτική της άλλης πλευράς αλλά η κατανόησή της, η εικόνα που αναδύεται είναι από αποκαρδιωτική έως εξοργιστική. Ειδικά μετά τα γεγονότα του 1989, παρατηρείται μια συστηματική προσπάθεια από Κινέζους συγγραφείς που απευθύνονται σε διαφορετικής σύνθεσης αναγνωστικά κοινά να διαβάσουν κείμενα της κλασικής φιλοσοφικής και ιστοριογραφικής γραμματείας με έναν κραυγαλέα χρησιμοθηρικό, αποσπασματικό και διατεταγμένο στόχο: να στηρίξουν την επίσημη κρατική ιδεολογία. Έτσι, η όποια κριτική που ασκεί ο Θουκυδίδης στην αθηναϊκή δημοκρατία παραλληλίζεται με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα η αμερικανική δημοκρατία και προεικάζεται το επικείμενο τέλος της. Ακόμα, σε αντίθεση με παλαιότερες αναγνώσεις, ο Αριστοτέλης

καταδικάζεται απόλυτα για τις υπέρ της δουλείας απόψεις του, ενώ το γενναίον ψεύδος στον Πλάτωνα (Πολιτεία 414b 7-415c 7) θεωρείται ότι υποκρύπτει μια θεμελιακή αλήθεια: ότι δεν είναι όλοι ικανοί να ασκούν την πολιτική εξουσία, σε αντίθεση με τις ανυπόστατες παραδοχές περί πολιτικής ισότητας που διαδίδουν οι δυτικές δημοκρατίες.

Δεν απουσιάζουν και κραυγαλέες ιστορικές διαστρεβλώσεις, όπως ότι ο κλασικός πολιτισμός είναι επινόηση της Αναγέννησης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα He Xin:

Οι λευκοί ξένοι δεν έχουν καμία αρχαία ιστορία για την οποία μπορούν να υπερηφανεύονται. Η καταγωγή τους είναι βαρβαρική. Ντροπιασμένοι κατασκεύασαν μια ψευδεπίγραφη ιστορία της Ελλάδας και της Ρώμης για να αποτελέσει το παρελθόν τους. Η λεγόμενη Αναγέννηση είναι κατ' ουσίαν ένα κίνημα λευκών (Λατίνων, Γερμανών, Αγγλοσαξόνων) που συστηματικά πλαστογραφούσαν τον δυτικό πολιτισμό

Shadi Bartsch, *Plato Goes to China: The Greek Classics and Chinese Nationalism*, 2023, σελ. 70.

Θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι στην Κίνα δεν γίνεται και έρευνα πάνω στον κλασικό πολιτισμό, η οποία πληροί βασικά επιστημονικά κριτήρια. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις τα αρχαία κείμενα

είτε στιγματίζονται για τις αρνητικές αξίες που εκφράζουν και έχουν υιοθετηθεί από τη Δύση, είτε επαινούνται για τις θετικές αξίες που αποπνέουν, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι βρίσκονται σε αρμονία με τη σύγχρονη (και την αρχαία) κινεζική και πολιτική θεωρία.

Shadi Bartsch, *Plato Goes to China: The Greek Classics and Chinese Nationalism*, 2023, σελ. 3.

Το τελευταίο αφορά τη διαπίστωση της δυνατότητας προσαρμογής τους στις κρατούσες κομφουκιανές και μαρξιστικές αντιλήψεις.³ Πολλές από τις κριτικές προς τον κλασικό πολιτισμό, όπως, για παράδειγμα, η απαξίωση της αθηναϊκής δημοκρατίας λόγω του φατριασμού και της διαφθοράς που υποτίθεται ότι αυτή ευνοούσε, είναι οικείες σε εμάς και αποτελούν μέρος της δυτικής ερμηνευτικής παράδοσης. Εκείνο που διαφέρει είναι η ένταξη όλων αυτών των κριτικών στην

³ Πρβλ. Bai 2020.

προσπάθεια ηθικοπολιτικής νομιμοποίησης του υπάρχοντος καθεστώτος, κάτι το οποίο στη δυτική Ευρώπη έχουμε να το δούμε σε τέτοια κλίμακα από την εποχή της ναζιστικής Γερμανίας.⁴

Τέταρτη προκειμένη

Η σαγήνη που ασκούν διάφοροι δεξιό ή αριστεροί ολοκληρωτισμοί και οι αντίστοιχοι ηγέτες σε διανοούμενους που ζουν σε φιλελεύθερες δημοκρατίες δεν είναι καινούργιο φαινόμενο.⁵ Θα είναι μάλιστα λάθος να πιστέψουμε πως αυτό το ειδύλλιο τερματίστηκε με την κατάρρευση του σταλινισμού, του ναζισμού και του φασισμού, καθώς συνεχίζεται και στη μεταπολεμική περίοδο.⁶ Το φαινόμενο αυτό δεν είναι εύκολο να κατανοηθεί, αλλά μπορούμε να προσπαθήσουμε να το προσεγγίσουμε μέσω της παράθεσης μιας σειράς εύλογων διαπιστώσεων.

– Κάποιοι διανοούμενοι στη Δύση που αισθάνονται περιθωριοποιημένοι, παραγνωρισμένοι και δεν κατέχουν καίριες θέσεις πολιτισμικής επιρροής, τείνουν να πιστεύουν ότι η επίλυση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων της χώρας τους θα πρέπει να είναι ρηξικέλευθη και εξωσυστημική. Αρνούνται, δηλαδή, να αποδεχτούν το ενδεχόμενο ότι μπορεί να βρεθούν λύσεις με τα μέσα και τα όπλα που διαθέτει το υπάρχον σύστημα. Αυτό μπορεί να τους οδηγήσει να δουν θετικά διάφορες μορφές ολοκληρωτισμού, δεξιού και αριστερού, που βρίσκονται εξ ορισμού εκτός του υπάρχοντος συστήματος.

– Στις περιπτώσεις όπου οι διανοούμενοι αυτοί είναι απόλυτα απορριπτικοί ως προς το καθεστώς της χώρας τους, είναι ενδεχόμενο να αρχίζουν να αντιμετωπίζουν σαν σανίδα σωτηρίας τις ολοκληρωτικές λύσεις. Αυτό μπορεί να εκβάλλει στην υιοθέτηση μιας μυωπικής στάσης, η οποία συνίσταται στην προβολή μόνο των θετικών όψεων των καθεστώτων όπου έχουν εφαρμοστεί αυτές οι λύσεις, καθώς και στην άρνησή τους να διερευνήσουν τι πραγματικά συμβαίνει σε αυτά (βλ. χαρακτηριστικά τη σχέση Άγγλων συγγραφέων όπως ο Bernard Shaw και ο H. G. Wells με τον σταλινισμό). Σε αυτό ενίοτε συμβάλλει και η γοητεία που τους ασκούν οι ενίοτε χαρισματικοί ηγέτες των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Οι εν λόγω διανοούμενοι φαίνεται να βλέπουν σε αυτούς τους ηγέτες χαρακτηριστικά (όπως αφοσίωση, αυταπάρνηση, γενναιότητα, πυγμή, άμεση επιρροή στις

⁴ Βλ. Roche & Demetriou 2018.

⁵ Wollin 2007, Lilla 2014, Βαλλιάνος 2020.

⁶ Hollander 2019.

μάζες, αποτελεσματική δράση, αποφασιστικότητα κ.ο.κ.), τα οποία μπορεί να είναι πραγματικά ή πλασματικά, αλλά αναμφίβολα είναι χαρακτηριστικά που οι ίδιοι οι διανοούμενοι έχουν σε μεγάλη υπόληψη (ίσως γιατί τα στερούνται). Η διαστρεβλωμένη εικόνα που αποκτούν διευκολύνεται και από την αριστοτεχνικά σχεδιασμένη προπαγάνδα που εξαπολύουν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Τα καθεστώτα αυτά είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικά στο να κρύβουν τα βρόμικα άπλυτά τους από την κοινή θέα και να παρουσιάζουν μια ιδεώδη εικόνα στους προσεκτικά επιλεγμένους επισκέπτες τους.

– Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση διανοουμένων που συνεχίζουν να υποστηρίζουν ολοκληρωτικά καθεστώτα, όταν αποκαλύπτεται πλήρως η αθλιότητά τους (Sartre, Heidegger). Αυτό δεν είναι δυσεξήγητο. Δεν μπορούν να αποποιηθούν αυτό στο οποίο είχαν επενδύσει τόσο πολύ, διακινδυνεύοντας να χάσουν το κύρος τους. Δεν αντέχουν να ζήσουν με τις επιπτώσεις της παραδοχής ότι το φάρμακο που περίμεναν να θεραπεύσει την κοινωνική ασθένεια ήταν χειρότερο από την ίδια την ασθένεια. Έτσι, συνεχίζουν να πιστεύουν όσα πίστευαν και να μην αναγνωρίζουν αυτό που αναγνωρίζουν οι υπόλοιποι.

– Σε αυτά θα προσέθετα το γεγονός ότι το να υποστηρίζει κανείς ένα ολοκληρωτικό καθεστώς σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία δεν έχει κατά κανόνα καμία επίπτωση γι' αυτόν –σε ορισμένες μάλιστα περιστάσεις μπορεί να λειτουργεί και υπέρ αυτού–, καθώς και το γεγονός ότι οι διανοούμενοι, όπως και πολλοί άλλοι, είναι επιρρεπείς στην κολακεία, στην προβολή και στην απόδοση τιμών. Αυτό το τελευταίο είναι κάτι που το γνωρίζουν πολύ καλά τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, τα οποία ανταμείβουν τους έξωθεν υποστηρικτές τους.⁷

Με όλα αυτά δεν ισχυρίζομαι πως ένα ακαδημαϊκός ή ένας διανοούμενος δεν είναι επιτρεπτό να έχει οποιαδήποτε ακαδημαϊκή σχέση ή συνεργασία με Κινέζους συναδέλφους του. Καθώς, ωστόσο, οι σχέσεις αυτές τελούν υπό την έγκριση των κρατικών αρχών, κάτι που δεν συμβαίνει στη Δύση, θα πρέπει οι ενδιαφερόμενοι να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί, ώστε να μην παρέχουν ιδεολογικό άλλοθι σε ένα ακραία αντιδημοκρατικό και ανελεύθερο καθεστώς. Η προσοχή αυτή θα πρέπει

⁷ Για παράδειγμα, ο Καναδός πολιτικός θεωρητικός Daniel E. Bell (2015), γνωστός υποστηρικτής της κινεζικής εκδοχής της αξιοκρατίας και του κομφουκιανισμού, ανταμείφθηκε με ηγετικές θέσεις στα Πανεπιστήμια της Shangdong και του Χονγκ Κονγκ.

να είναι ακόμα πιο έντονη, καθώς η Κίνα ασκεί την ιδεολογική πολιτική της παρουσιάζοντας ένα ιδιαίτερα φιλικό και γενναιόδωρο προσώπιο προς συγκεκριμένους δυτικούς ακαδημαϊκούς και διανοούμενους. Εξού και ο υπότιτλος της εισήγησής μου.

Βιβλιογραφία

- Bai, Tongdong. 2020. *Against Political Equality: The Confucian Case*. Princeton: Princeton University Press.
- Βαλλιάνος, Περικλής Σ. 2020. «Διανοητές εχθροί της διάνοιας: Η σταλινοφιλία των δυτικών διανοουμένων κατά τον Μεσοπόλεμο». *The Athens Review of Books* 119. Στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://athensreviewofbooks.com/arxeio/teyxos119/4520-dianoit-s-xthro-t-s-dianoias> [Τελευταία πρόσβαση Νοέμβριος 2023].
- Bartsch, Shadi. 2023. *Plato Goes to China: The Greek Classics and Chinese Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Bell, Daniel A. 2015. *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Freedom House. «China». Στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://freedomhouse.org/country/china/freedom-world/2023> [Τελευταία πρόσβαση Νοέμβριος 2023].
- Hollander, Paul. 2019. «Dictators and Intellectuals: Attractions and Affinities». Στο V. Tismasneanu & B. C. Iacob (επιμ.), *Ideological Storms: Intellectuals, Dictators, and the Totalitarian Temptation*. Budapest: Central European University Press.
- Lilla, Mark. 2014. *Η σαγήνη των Συρακουσών: Διανοούμενοι στην πολιτική*. Επιμ. Μ. Βασιλάκης, Μτφρ. Χ. Μεντζαλίρα. Αθήνα: Athens Review of Books.
- Roche, H. & K. Demetriou, (επιμ.). 2018. *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*. Leiden-Boston: Brill.
- Wasserstrom, Jeffrey N. 2007. *China's Brave New World and Other Tales for Global Times*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Wolin, Richard. 2007. *Η γοητεία του ανορθολογισμού: Το ειδύλλιο της διανόησης με τον φασισμό. Από τον Νίτσε στον μεταμοντερνισμό*. Επιμ. Δ. Τουλάτου. Μτφρ. Μ. Φιλιππακοπούλου. Αθήνα: Πόλις.